

“ABDURAUF FITRAT VA UNING XX ASR BOSHIDAGI O‘ZBEK MILLIY UYG‘ONISHI HAMDA JADIDCHILIK HARAKATIDAGI AHAMIYATI”

Sanoyeva Ferangiz¹

Buxoro davlat universiteti

KEYWORDS

Abdurauf Fitrat, jadidlik harakati, milliy uyg‘onish davri, ma’rifiy islohotlar, o‘zbek madaniyati, siyosiy yetakchilik, Buxoro jadidchilari, ta’lim tizimi islohoti, adabiy va publitsistik meros, totalitar tuzum ta’qiblari, milliy o‘zlikni anglash.

ABSTRACT

Maqolada XX asr boshidagi o‘zbek milliy uyg‘onishi va jadidchilik harakatining yetakchi namoyandasi Abdurauf Fitratning hayoti va faoliyati tahlil etiladi. Fitratning Istanbul va Hindistonda olgan ta’limi, jadidchilikdagi yetakchilik roli, ilm-ma’rifat targ‘iboti, ta’lim islohotlari hamda Turkistondagi ijtimoiy ongni uyg‘otishdagi hissasi ilmiy manbalar asosida yoritiladi. “Munozara”, “Hind sayyohi”, “O‘zbek adabiyoti tarixi” kabi asarlari orqali ilgari surgan g‘oyalari va ularning ziyolilar ongiga ta’siri tahlil qilinadi. Fitratning siyosiy faoliyati, mustamlakachilikka qarshi pozitsiyasi va Sovet tuzumi tomonidan ta’qib qilinishi tarixiy-adoloy kontekstda baholanadi. Uning boy merosi zamonaviy o‘zbek milliy o‘zligini shakllantirishda muhim g‘oyaviy asos sifatida qaraladi.

2181-2675/© 2025 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: **10.5281/zenodo.15556684**

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Yosh avlod tarbiyasi haqida gapirganda, Abdurauf Fitrat bobomizning mana bu fikrlariga har birimiz, ayniqsa, endi hayotga kirib kelayotgan o'g'il-qizlarimiz amal qilishlarini men juda-juda istardim: "Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo'lishi yoki zaif bo'lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e'tibordan qolib, o'zgalarga tobe va qul, asir bo'lishi ularning o'z otalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog'liq".

Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

Asosiy qism:

1. Abdurauf Fitratning hayoti va ta’lim yo’li. Abdurauf Fitrat 1886-yilda Buxoro viloyatida tug‘ilgan. Uning oilasi ta’limga katta e’tibor bergan bo‘lib, bu yosh Abduraufda ilm olishga bo‘lgan qiziqish va intilishni uyg‘otdi. Boshlang‘ich ta’limni u mahalliy an’anaviy maktablarda oldi, keyinchalik esa Xiva va Buxoroda faoliyat yuritgan jadid maktablarida zamonaviy ta’lim

¹ Buxoro davlat universiteti Iqtisodiyot va turizm fakulteti 1-bosqich talabasi

bilan tanishdi. Ushbu maktablarda u nafaqat diniy bilimlarni, balki dunyoviy fanlarni ham o'rganib, o'zbek jamiyatining ijtimoiy, madaniy va siyosiy muammolariga chuqur e'tibor qaratdi.

1906-yilda Abdurauf Fitrat Istanbulga safar qilib, u yerda turli sohalarda rivojlangan Yevropa madaniyati va fanlari bilan tanishdi. Istanbulda olgan ta'limi va tanishgan yangi ilm-fan hamda siyosiy o'qimlar uning dunyoqarashini kengaytirdi, fikrlash uslubini chuqurlashtirdi. Bu davrda u turk, fors va Yevropa ma'rifiy g'oyalarini o'zlashtirib, ularni o'zbek milliy uyg'onish jarayoniga moslashtirishga harakat qildi. Fitratning ilmiy va siyosiy tafakkuri yangi zamonaviylik va milliylik qarashlarini uyg'unlashtirishga xizmat qildi.

Bundan tashqari, Fitrat Hindistonga qilgan safari uning dunyoqarashini yanada boyitdi. Turli madaniyatlar, ijtimoiy tizimlar va islohot tajribalari bilan yaqindan tanishishi unga jadidchilik harakatining g'oyaviy bazasini mustahkamlash imkonini berdi. Bu sayohat uning ijtimoiy-madaniy yangilanish va islohotlarga bo'lgan intilishini kuchaytirdi. Abdurauf Fitrat Hayoti va Ijodi shoir nosir dramaturg publitsist tilshunos adabiyotshunos tarixchi faylasuf san'atshunos jamoat arbobi olim o'qituvchi ma'rifatparvar 01 Jan 1885, Buxoro shahri da tavallud topgan 04 Oct 1938, Buxoro shahri da vafot etgan 4386 marta ko'rildi Abdurauf Fitrat asarlari: Barcha asarlari She'rlari Voqeaband g'azallari Abdurauf Fitrat adabiyotimiz tarixida shoir va olim, nosir va dramaturg, o'qituvchi va ma'rifatparvar sifatida muhim o'rin egallaydi. U 1886 yilda Buxoroda ziyoli oilasida tug'ilgan bo'lib, Buxoro, Isthambul madrasalari va dorilfununlarida o'qiydi. U arab, fors, turk tillarini mukammal bilganligi tufayli Sharqning buyuk allomalari ijodini yaxshi o'zlashtiradi. Adibning otasi savdogarchilik bilan shug'ullangan bo'lib, 1918 yilgacha Qashqarda turib qoladi. U asosan onasi Mustafo bibi (Bibijon) tarbiyasida bo'lib, undan Navoiy, Uvaysiy, Zebunniso, Bedil, Fuzuliy kabi ulkan shoirlar g'azallariiii birinchi tinglagan. Fitrat 1909 yilda Turkiyaga o'qishga borib, 1913 qilgacha Isthambul dorilfununida tahsil ko'rgan. Turkiyada tashkil bo'lgan «Buxoro ta'limi maorifi» uyushmasida faollik ko'rsatgan. Behbudiy asos solgan jadid usulidagi maktablar takomiliga xizmat etgan. Uning ilk to'plami 1911 yilda «Sayha» («Chorlov») nomi bilan chop etiladi. «Sayyohi hindi», «Munozara» kabi asarlari ham shu yillarda nashr etilgan. 1909-1913 yillarda Turkiya dorilfununida o'qiyotganda uning zukko, bilimdonligi professor-o'qituvchlarni hayratga soladi. Unga Fitrat - Donishmand taxallusini beradilar. Fitrat ijodi Turkistonda inqilobiy harakatlar kuchaygan, «Sharq uyg'ongan» davrlarga to'g'ri keladi. U ham o'z salaflari kabi avvalo ma'rifatparvarlik g'oyalarini ilgari suradi. Uning 1913 yilda tojik tilida yaratilgan «Munozara» nomli asarida o'z xalqini zulm botqog'idan qutqarib, «najot yo'li»ni izlaganligi seziladi. Bu davrda rus tili va rus madaniyatini targ'ib qilish ham Fitrat ma'rifatparvarligi yo'nalishining muhim tarmogi bo'lgan. Bunday qarashlar uning o'zi tashkil etgan va muharrirlik qilgan «Hurriyat» ro'znomasida keng targ'ib etiladi. Xuddi shu yillar «Hayot yo'lida birinchi masala - maktab masalasidir» («Hurriyat», 1917 yil, 1-son) degan shior bilan chiqadi. Uning «Hurriyat» (1917, 31-son) ro'znomasida bosilgan «Yurt qayg'usi...» nomli lavhasida Turkiston uchun, uning ayollari ozodligi uchun kurashga bel boglaganligini

aytadi. «Men sen uchun tug'ildim, sen uchun yasharman, sening uchun o'larman, ey turning muqaddas o'chog'i!» degan da'vat eshitaladi. «Ulug' Turkiston» (1917, 2-son) ro'znomasida «Yashasin turklik, yashasin Islom» shiori bilan chiqadi. Uning «Hind ixtilolchilari», «Temur sag'anasi», «O'g'izxon», «Abo Muslim», «Turk tili» kabi asarlarida ham hurfikrlar, qarashlar, ko'zga tashlanadi. Shular qatorida «Qon», «Begijon», «Chin sevish», «To'lqin», «Vose' qo'zg'oloni», «Ro'zalar» kabi dramalari yaratildi. Fitratning 1922 yilda nashr etilgan «O'zbek shoirlari» to'plamiga kirgan «Kecha», «Behbudiy mozorini izlab», «Sharq» kabi she'rlarida izlanish jarayoni uchraydi. «Shoir» she'rida «o'zim uchun ko'p umidlar to'qidim» degan xulosaga keladi. Uning 1920 yilda yozilgan «Kim deyay seni» kabi she'rida oshiqning ma'shuqqa katta umid bilan intilishi, kutishi, suyishi lirik bir ohangda kuylanadiki, shoir endi ijodning yangi pog'onasiga ko'tarilayotganligidan dalolat beradi. Shoir ijodida, dunyoqarashida siljish, yangilikka, go'zallikka intilish seziladi. Xuddi shu hol uning «Abulfayzxon», «Arslon» va «Vose'» (tojik tilida), kabi dramalari g'oyasida ham seziladi. Uning «Qiyomat», «Shaytonning tangriga isyoni» kabi nasriy asarlarida endi ijodkor falsafasining chuqurlashganligi, katta ijtimoiy-hayotiy muammolarni hal etishga intilishi ko'zga tashlanadi. Fitrat yirik olim, adabiyotshunos sifatida ham bir qancha asarlar yaratgan. Jumladan, «Adabiyot qoidalari», «Eski o'zbek adabiyoti namunalari», «Aruz haqida» kabi ilmiy kuzatuvlari adabiyotshunoslik fani tarixida muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, uning Umar Xayyom, Firdavsiy, Navoiy, Bedil, M. Solih, Muqimiy, Furqat haqidagi tadqiqotlari ham adabiyotimiz tarixini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat etishi shubhasiz. Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy kabi o'ndan ortiq mumtoz adabiyot vakillari haqida maqolalar yozgan. Fitrat ayni chog'da olim, ulkan pedagog, xalq maorifi tashkilotchisi sifatida ham faol ishladi. 1921- 1923 yillarda u Respublika Maorif xalq noziri bo'lib xizmat qildi. 1923-1924 yillar orasida Moskvadagi Sharq tillari institutida, so'ng Peterburg dorilfununida ma'ruza o'qidi. «O'zbek tili» darsligi, «O'zbek tili sarfi» (grammatikasi) kitoblari esa 1925-1930 yillarda besh marta chop etildi. Uning «Tilimiz», «O'zbekcha til saboqlari», «Imlo konferensiyasi munosabati bilan» maqolalari ham yaratildi. U ana shu ishlari uchun o'zbek olimlari orasida birinchilardan bo'lib professor degan yuksak ilmiy unvonga sazovor bo'lgan².

“Abdurauf Fitrat o'z asarlari orqali milliy o'zlik, madaniyat va zamonaviy tafakkur tushunchalarini uyg'unlashtira oldi.³”

Ta'lim va madaniyat sohasidagi keng qamrovli tajribasi, shuningdek, dunyoqarashining chuqurligi tufayli Abdurauf Fitrat o'z zamonasining eng yetuk ziyolilaridan biriga aylandi. U o'zbek xalqining ma'rifatini oshirish, ta'lim tizimini zamonaviylashtirish hamda ijtimoiy-siyosiy sohadagi muammolarni hal etish yo'lida faol ish olib bordi. Shu tariqa, Abdurauf Fitrat nafaqat o'zbek milliy ma'rifatparvarligining yorqin vakili, balki butun Markaziy Osiyodagi

² Manba <https://tafakkur.net/abdurauf-fitrat.haqida>

³ Umirzoqova F.Y., 2024. Abdurauf Fitrat ilmiy merosi va uning bugungi kundagi ahamiyati. Innovative Developments and Research in Education

jadidchilik harakatining asosiy arboblardan biri sifatida tarixda o'chmas iz qoldirdi.

“Fitrat jadid maktablari orqali yosh avlodni zamonaviy fanlar va milliy g'oyalarda tarbiyalashni bosh maqsad qilib qo'ygan edi.”⁴

2. Abdurauf Fitratning jadidchilik harakatidagi o'rni va ijodiy merosi

Abdurauf Fitrat XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan jadidchilik harakatining eng faol va muhim arboblardan biridir. Jadidchilik o'zbek va boshqa turkiy xalqlarda an'anaviy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, zamonaviy ilm-fanlarni keng joriy etish va milliy ongni uyg'otish maqsadida boshlangan ma'rifatparvarlik harakati bo'lib, Fitrat ushbu jarayonda nafaqat madaniy, balki siyosiy sohada ham o'ziga xos iz qoldirdi. Uning faoliyatining markaziy g'oyasi xalqni ma'rifat va bilimga chorlash, ta'lim tizimini tubdan isloh qilish hamda milliy o'zlikni mustahkamlashdan iborat edi. Fitratning “Munozara”, “Hind sayyohi”, “O'zbek adabiyoti tarixi” kabi asarlari, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy maqolalari o'zbek jamiyatining ruhiy uyg'onishida muhim vosita bo'ldi. Uning ijodi milliy madaniyatning shakllanishi, yangi fikrlarning yoyilishi va milliy g'oyalar targ'ibotida katta ahamiyat kasb etdi. Buxoro Xalq Jumhuriyati davrida Fitrat faol siyosiy arbob sifatida milliy mustaqillik va davlat qurilish yo'lida faol kurash olib bordi. U yangi ta'lim muassasalarini ochish, zamonaviy fanlarni o'qitish va milliy adabiyot yaratish orqali jamiyatni tubdan o'zgartirishga harakat qildi. Uning siyosiy va ma'rifiy faoliyati bir-birini mustahkamlab, milliy uyg'onish harakatining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.

“Fitrat nafaqat adib va mutafakkir, balki ma'rifatparvar davlat arbobi sifatida ham o'z davrining eng faol ziyolilaridan biri bo'lgan.”⁵

Sovet hokimiyati o'rnatilgach, Fitrat siyosiy repressiyalarga uchradi va 1938-yilda hayoti oxiriga yetdi. Shunga qaramay, uning ilmiy va madaniy merosi keyingi avlodlar uchun yorqin namuna bo'lib qolmoqda. Uning g'oyalari va ijodi milliy o'zlikni tiklash, mustaqillik va erkinlik uchun kurashishda hamon muhim ahamiyatga ega. Umuman olganda, Abdurauf Fitrat nafaqat o'z zamonasining ilg'or ziyolisi, balki o'zbek milliy uyg'onishining boshqaruvchi figurasi sifatida tarix sahifalarida munosib o'rin tutadi. Uning ijodi, siyosiy faoliyati va ma'rifatparvarlik harakati o'zbek xalqining madaniy va siyosiy o'zligini barqarorlashtirishda hal qiluvchi omil bo'ldi.

3. Abdurauf Fitratning siyosiy faoliyati va Buxoro Xalq Jumhuriyati davridagi roli.

XX asr boshlarida Markaziy Osiyo, xususan Buxoro amirligi hududida yuzaga kelgan siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar fonida Abdurauf Fitrat nafaqat ma'rifatparvar, balki faol siyosatchi sifatida ham namoyon bo'ldi. U milliy davlat qurilishi yo'lida kurash olib borib, Buxoro Xalq Jumhuriyatining shakllanishi va mustahkamlanishida muhim ta'sir ko'rsatdi. Fitratning siyosiy mafkuralari va tashabbuslari yangi davlat barpo etishda strategik yo'nalishlarni

⁴ Qurbonova S.A., 2023. Abdurauf Fitrat ilmiy merosida oila va xotin-qizlar masalasi. Educational Research in Universal Sciences

⁵ Safarova M.M., 2023. Abdurauf Fitratning maorifi va ma'rifatini rivojlantirish borasidagi hatti harakatlari. Innovative Developments and Research in Education

belgilab berdi. Milliy birlikni mustahkamlash va xalqning siyosiy ongini oshirish uning asosiy vazifalari bo'ldi. Fitrat o'zining nutqlari, maqola va risolalarida xalqqa demokratik qadriyatlarni singdirishga, milliy o'zlikni anglashga, hamda mustaqil taraqqiyot uchun zamin yaratishga chaqirdi. U ta'lim tizimini isloh qilishni va milliy madaniyatni rivojlantirishni mustaqillikning poydevori deb bilib, ushbu sohalarga alohida e'tibor qaratdi. Buxoro Xalq Jumhuriyati davrida Fitrat davlat boshqaruvida faol qatnashib, turli lavozimlarda ishladi. U yangi siyosiy tizimni shakllantirish, qonunchilik bazasini yaratish va milliy iqtisodiyotni mustahkamlash bo'yicha ko'plab tashabbuslarni ilgari surdi. Shu bilan birga, Fitrat tashqi siyosatda ham milliy manfaatlarni himoya qilish, mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishga katta ahamiyat berdi. Uning siyosiy faoliyati milliy mustaqillik va taraqqiyotning mustahkam negizini yaratishga qaratilgan edi. Sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan Fitratning faoliyati keskin qiyinlashdi. U ta'qibga olinib, siyosiy repressiyalar qurboni bo'ldi. 1938-yilda qatag'onlar oqibatida hayotdan ko'z yumganiga qaramay, uning g'oyalari va siyosiy merosi keyingi avlodlar uchun katta ahamiyatga ega bo'lib qoldi. Abdurauf Fitrat o'zbek milliy uyg'onishining yorqin namoyandasi sifatida tarixda chuqur iz qoldirdi va milliy mustaqillik uchun qilgan xizmatlari hech qachon unutilmadi. Fitrat 1909-yilda tojik tilida yozgan —Munozara|| asarida marifatparvar adib sifatida Buxoro amirligi idorasiga malum bir islohatlarni otkazish goyasini ilgari surgan edi. Lekin biz uning bu asari haqida fikr yuritmaymiz. Uning faqatgina ikkita asari: —Bayonoti sayyohi hindi|| asariga murojaat etamiz. Ulardan dastlabkisida Buxoroga kelgan xind sayyohi nomidan hikoya qilinadi. Bu asar 1912-yil Istanbulda nashr etilgan. Albatta, buxoroliklar hayoti haqida, tashqaridan kuzatgan sayyoh nomidan Fitrat o'z mulohazalarini bildirgan. Uning fikricha, ruhoniylar vakillarining qoloq va nodonligi, shariat va umuman islom xalqiy me'yorlarini notug'ri talqin qilishi, buxoroliklar hayotining barcha sohalariga tasir krsatadi va buni oz asarlarida korsatib berishga harakat qildi. Ma'lumki, Buxoro butun jahonga buyuk ilm kishilari vatani, mashhur olimlar, shoirlar, tabiblarni etkazib bergan maskan sifatida mashhur bo'lgan. Biroq Buxoro va umuman, Turkiston «ilmlarning yorqin yulduzi, insoniyat kitobining nurafshon sahifasi edi, uni nodonlik botqogiga botirdilar». Va u bunda Quronni o'z xohishicha talqin etuvchi Buxoro ruhoniylarini ayblaydi. Fitrat keltirgan bir qator misollar afsunlarga asoslangan tibbiyot ahvoli, xizmatga maosh to'lash tizimi bo'lmagan, va hamma narsa aholidan nohaq yig'imglar asosiga tayangan davlat boshqaruvi, adolat - da'vogar chuntagidan pul bilan o'lchanadigan sud ishlari matnni tushunmay o'qish va yodlash bilan belgilangan ta'lim, bu sohada kamchiliklar va boshqa soha vakillari bilan uchrashuvlari qiziqarli hikoya tarzida beriladi.

Buyuk o'zbek tilshunosi Fitrat 1923-1930-yillarda maktablarda o'qitilgan —Sarf nomli o'zbek tilining birinchi grammatikasida shunday yozgan edi:

—O'zbek tili ham umumiy turk tilining bir tarmog'idir. Umumiy turk tilida bo'lgan

9 ta unli o'zbek tilida ham mavjuddur. Fitrat bu 9 ta unli tovushni shunday ko'rsatgan edi: Aa, Ää, Ee, Ii, Iı, Oo, Öö Uu, Üü (9 ta harf). Ya'ni yo'g'on o (o') yonida ingichka —öl, yo'gon —ul yonida ingichka —ü||, yo'gon —ı|| yonida ingichka —i|| tovushlari uchun harflar kerak, deb.

Fitrat fikricha o'zbek tilida kuchli —singarmonizm|| (tovushlarning bir-birilariga

uyg'unligi) borlig'ini ham alohida ta'kidlab o'tgan edi u asarining —Fonetika|| bobida.

Shu misollarni bergan: Ingichka —kelmäk|| va yo'g'on —barmaq||. Shu sababdankelmoq|| deb yozish xatoli, —kelmäk|| yozish kerak deb yozgan edi . Fitrat taqdim etgan quydagi 33 harfli o'zbek lotin alifbosi ma'qullansa, bu alifbo bugungi kunda Turkmaniston, Ozarbayjon va Turkiyada ishlatilayotgan lotin alifbolariga ham yaqin bo'ladi, hamma turkiy xalqlar bir-birilarining asarlarini va matbuotini o'qiy olar edilar.

Unli harflar: Aa, Ää, Ee, Ii, Ii, Oo, Öö Uu, Üü (9 ta harf)

Undoshlar: Bb, Cc, Çç, Dd, Ff, G g, Ğğ, Hh, Xx, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Nn, Pp,

Rr, Ss, Shh, Tt, Vv, Yy, Zz (24 harf). [24 + 9 = 33 ta harf]

Hozirgi jamiyatimizda alifbo, harflar masalasi dolzarb bolib turgan vaqtlarda bu fikrlarning ahamiyati katta.

“Fitratning jadidchilikdagi faoliyati o'zbek xalqini milliy o'zligiga qaytarish, taraqqiyot sari yetaklashga qaratilgan harakat edi.”⁶

Fitrat 1909-yil — Jamiyati xayriya|| ning komagida Istanbulga oqishga borgan. Yangiliklar bilan tanishgan, hamma joydagi ahvollardan xabar topgan. Yani ozi yashab turgan hududning ahvolini tashqaridan korgan , yangiliklar kiritishzarurligini

anglab yetgan. Vatanga qaytgach — Yosh buxoroliklar|| partiyasini tashkil qiladilar va firqa qomitasiga kotib etib tayinlanadi.U sol jadidchilarga boshchilik qiladi. 1917-yil 7-aprelda namoyish otkazmoqchi boladilar, ammo amir tomonidan ishtirokchilar oqqa tutilgach , Fitrat oz faoliyatini Samarqandda davom ettiradi. Samarqandda Behbudiy tashkil etgan —Hurriyat|| gazetasida muharrirlik qilgan. Gazeta sahifalarida 30 dan ortiq Fitratning sher va maqolalari elon qilindi. Adib «Adabiyot qoidalari»da ko'proq maqsadni badiiy asarning tahliliy jihatiga qaratadiki, kitobning asosini tashkil etgan bu masalani ham taqrizchi Oybek yaxshi sezgan: «Kitobdagi materiallar sistematik tuzilib, adabiyot qoidalari to'g'risida ma'lumot berilgan ham yangi shoirlarimizning parchalari bilan cheklanmasdan, o'rtoq Fitrat Navoiy, Bobur ... kabi eski shoirlarimizdan ham misollar olgan va durustgina tahlil etgan» (Oybek. Mukammal asarlar to'plami, XIV jild, 40- b. (Ushbu maqola muallifining izohi)). *

«Adabiyot qoidalari» muallifning san'atga bergan ta'rifi bilan ochiladi. Albatta, bu ta'rif san'atga njtimoiy ong shakllaridan biri deb qaragan ma'lum nazariyani takrorlamaydi. Chunki, Fitrat san'atni bir yoqlama mafkuraviy nigoh bilan tahlil etish uning boy va go'zal imkoniyatlarini cheklab qo'yishini yaxshi tushunadi. Shuning uchun ham garchi u Maskovdalik davrida materialistik dunyoqarashga yaqinlashgan bo'lsa ham, masalaga u san'atning kelib chiqishi nuqtai nazaridan, bugungi ilmiy ibora bilan aytganda, istorizm nuqtai nazaridan kelib chiqib yondashadi. Fitrat san'atning asosiy xususiyati sifatida boshqalar ma'naviyatiga «ta'sir etishi»ni tayin qiladi va san'at asarining kuchi kitobxonni qay darajada to'lqinlantirishiga bog'liq degan (garchi ibtidoiy bo'lsa-da talablar bilan yondashadi). Bu fikrlar garchand kitobda o'ta qisqa va bir oz hukmnoma tarzda bayon etilgan bo'lsa-da, adibning bu mavzuga yana qaytib, alohida maqola e'lon etganini uning o'quvchilari yaxshi bilishadi (Qarang: Fitrat. «San'atning manshai» (kelib chiqishi – H.B.) «Maorif va

⁶ Narzulloyeva D.B., 2025. Abdurauf Fitratning jadidchilik harakatidagi roli. Involta Scientific Journal

o'qituvchi», 1927, 5- son. (Ushbu maqola muallifining izohi)). Biroq, munaqqidlar, hatto kitobning eng asosiy jihatlarini yaxshi tushunib, unga o'rinli baho bergan Oybek ham Fitratni ayni mana shu masalada ayblaydi: «Fitrat san'at va adabiyotga bu kungi ko'z bilan (markscha) qaramagan. Biz butun hodisalarni marksizm prizmasi orqali ko'rishimiz, tekshirishimiz, marksistcha ijtimoiy tahlil (marksistsko-sotsiologicheskii analiz) qilishimiz lozimdir. Hodisalarning sirlarini oydinlatadigan yolg'izg'ina shu metoddir» (Oybek, Mukammal asarlar to'plami, XIV jild, 41-b. (Ushbu maqola muallifining izohi)). Fitrat san'at turlari haqida so'z yuritib, ular uchun umumiy bo'lgan jihatlarini («yurak, fikr, tuyg'u to'liqlarini... jonlantira chiqarib, boshqalarda ham shu to'liqni yoratmoq hunari») ajratib ko'rsatadi, ilmiy adabiyot ta'biri bilan aytganda, san'atning hissiy (ekspressiv) jihati, ya'ni obrazlilik uning barcha turlarida aks etishi ta'kidlanadi. Fitrat ta'biricha, san'at turlari qanday qilib o'sha to'liqni (hissiyot to'liqini, obrazni) yaratayotganiga, yana ham aniqrog'i, o'sha «to'liq» yaratuvchi vosita va qurollarga («so'z, tovush, bo'yov («Bo'yoq»? (Sh.R.)), shakl, harf, harakat kabi materiyollar») ahamiyat beradiki, hozirgi adabiyotshunosligimiz ham san'at turlarini farqlashda ayni shu yo'ldan boradi. Fitrat bu xususiyatlardan kelib chiqib, go'zal san'atlarning olti turini («musiqqa, rasm, haykalchilik, me'morlik, o'yin, adabiyot») farqlaydi. Ularning «bir-biriga yoqinlashmoq e'tibori bilan ikki turkumga ayriladi» deb yozadi hamda «adabiyot, musiqqa, o'yin – bir turkum; rasm, haykal, me'morlik bir turkum bo'lish»ligini belgilaydi. Fitrat nazariy umumlashmalarining umriboqiyligini ta'kidlashdan o'zimizni tiysak ham, har holda u san'atga «ijtimoiy ideologiyani tashuvchi» deb qaramagan, balki amalda uning tub mohiyatini o'rgana borib, jamiyatdagi kuch va qudratini o'zicha his kilib, shunday nazariy umumlashmalarga kelgan deb, xulosa qilishimiz mumkin. Chunki, Fitrat san'atning turlari, xususan, so'z san'ati bo'lgan adabiyotga ta'rif berarkan, ko'proq so'z san'atining sharqona ma'nisidan kelib chiqadi va uning xususiyatlarini inkishof etishda ham asosan, Sharq she'riyatining go'zal va boy tajribasiga tayanadi. Kitobning asosiy bo'limlaridan biri «yozish qoidalari» deb nomlanadi. Bunda Fitrat yozuvchining hayotga dastlabki nigohidan tortib, badiiy asarga so'nggi nuqta qo'yilishigacha bo'lgan ijodiy jarayondagi asosiy bosqichlarni (mavzu, mundarija, tartib, ifoda va uslub) belgilaydi. Albatta, badiiy asar tahlilida shakl va mundarijaning uzviy birligiga va uni tashkil etgan har bir tomonning uzvlari (mundarija-mavzu, g'oya va masala; shakl esa, obraz, syujet, kompozitsiya va badiiy til) munosabatiga asoslanib yondoshadigan hozirgi adabiyotshunosligimiz uchun bu yo'l ancha ibtidoiy ko'rinishi mumkin. Biroq, Fitrat badiiy asar tahlili uchun yo'riqnoma berayotgani yo'q, balki «zehniy yumush»ning natijasi o'laroq dunyoga keladigan ijod jarayonini tushuntirishga harakat qilyaptiki, bu yo'nalishda muallif keltirgan bosqichlar va ularning o'zbekona istilohlar bilan atalishi e'tiborga loyiqdir: g'oya – tilak, tartib – syujet, ifoda – shakl va hokazo⁷.

Xulosa

Abdurauf Fitrat jadidchilik harakati va milliy uyg'onish davrining eng yirik siymolaridan biri

⁷ <https://www.baburid.uz/bibliography/446>

bo'lib, uning ma'rifiy, adabiy va siyosiy faoliyati o'zbek xalqining madaniy-ma'naviy taraqqiyotida chuqur iz qoldirgan. Fitratning asarlarida ilgari surilgan g'oyalar – milliy o'zlikni anglash, zamonaviy ta'limni joriy etish, milliy davlatchilikni shakllantirish va xalq ongini uyg'otish – o'z zamonasi uchun nihoyatda dolzarb bo'lgan.

Uning Buxoro Xalq Jumhuriyati davridagi siyosiy ishtiroki milliy mustaqillik g'oyasining shakllanishiga xizmat qilgan. Shuningdek, u xalqaro munosabatlarda ham milliy manfaatlarni ilgari surishga intilgan, ta'lim va madaniyat sohalarida islohotlar qilishga harakat qilgan. Sovet davrida Fitrat ta'qib etilgan va nihoyat 1938-yilda qatag'onga uchragan bo'lsa-da, uning g'oyalari va merosi mustaqillik yillarida qayta baholandi va ulkan tarixiy ahamiyatga ega ekanligi tan olindi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://tafakkur.net/abdurauf-fitrat.haqida>
2. <https://www.baburid.uz/bibliography/446>
3. Narzulloyeva D.B., 2025. Abdurauf Fitratning jadidchilik harakatidagi roli. Involta Scientific Journal
4. Safarova M.M., 2023. Abdurauf Fitratning maorifi va ma'rifatini rivojlantirish borasidagi hatti harakatlari. Innovative Developments and Research in Education
5. Umirzoqova F.Y., 2024. Abdurauf Fitrat ilmiy merosi va uning bugungi kundagi ahamiyati. Innovative Developments and Research in Education
6. Qurbonova S.A., 2023. Abdurauf Fitrat ilmiy merosida oila va xotin-qizlar masalasi. Educational Research in Universal Sciences